

821. 161. 2—2 Винниченко. 09

*А. М. Дудка**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна***Суїцидогенний конфлікт: психологічний механізм розвитку**

Дудка А. М. Суїцидогенний конфлікт: психологічний механізм розвитку. У статті зроблено спробу на матеріалі п'єс В. Винниченка «Закон», «Брехня», «Пригвождені» проаналізувати психологічний механізм розвитку суїцидогенного конфлікту, оскільки в центрі уваги митця експеримент із життям, фіналом якого є відхід за буття (фізичний – «Брехня», «Пригвождені»; моральний – «Закон»). Текстуальний аналіз здійснювався посередництвом вивчення психологічних чинників мотивації суїцидогенної ситуації: пресуїцид – суїцид.

Ключові слова: *психологічна драма, поведінкова модель, характер, темперамент, суїцидальний синдром.*

Дудка А. М. Суицидогенный конфликт: психологический механизм развития. В статье предпринята попытка на материале пьес В. Винниченко «Закон», «Ложь», «Пригвожденные» проанализировать психологический механизм развития суицидогенного конфликта, поскольку в центре внимания художника эксперимент с жизнью, финалом которого является уход за грань бытия (физический – «Ложь», «Пригвожденные»; моральный – «Закон»). Текстуальный анализ осуществлялся посредством изучения психологических факторов мотивации суицидогенной ситуации: пресуицид – суицид.

Ключевые слова: *психологическая драма, поведенческая модель, характер, темперамент, суицидальный синдром.*

Dudka A. N. Suicidal conflict: psychological mechanism of development. In this article there was an attempt to analyze: psychological mechanism of the suicidal conflict on the base of material of Vinnichenko's plays "The Law", "The Lies", "Pinned down", because the focus of artist's attention is on experiment with life, the end of which is the departure for the being (physical – "The Lies", "Pinned down"; moral – "The Law"). The textual analysis was made through the studying of psychological factors of motivation of the suicidal situation: presuicide – suicide.

Key words: *psychological drama, behavioral model, character, temperament, suicidal syndrome.*

Драматургія В. Винниченка, на думку багатьох літературознавців [2; 4; 10; 11], вирізняється роздумами над вічними проблемами буття, психологізмом. Чимало п'єс побудовано за принципом парадоксу, де вияви людської природи, психіки доведені до критичної межі, що дозволяло митцеві по-своєму переосмислити моральні й духовні цінності людини, носіями яких є його «герої-експериментатори». Однак ніхто з наших попередників не ставив за мету спеціально дослідити психологічний механізм суїциду, що і визначило мету статті.

Смерть: фізична чи моральна – саме така трагічна розв'язка аналізованих нами п'єс В. Винниченка «Закон», «Брехня», «Пригвождені», персонажі яких вигадують теорії, загрозливі для всіх (у тому числі й для адептів), хто опиниться у полі їх дії.

Здавна ставлення до суїциду, визначення його причин було тісно пов'язане з тим, як певне суспільство, його культура тлумачать поняття смерті. Наприклад, іудеї розглядали життя як акт співтворчості Бога і людей, тому самогубство – заперечення творчого сприйняття життя – суворо заборонялося Торою. Так само в ісламі самогубство вважалося найтяжчим гріхом і заборонялося Кораном. Гріхом уважає самогубство й християнська церква, не дозволяючи ховати суїцидентів на цвинтарі. Натомість у японській культурі самогубство набуло ритуального забарвлення. Також у всіх релігійно-філософських системах Давньої Індії методом «звільнення» від ланцюга народжень (карми) і злиття зі світом Брахми – останньої основи світобудови – нерідко був суїцид [19].

У філософських словниках подаються такі дефініції смерті: незворотне припинення життєдіяльності організму, неминучий кінець існування живої істоти [17:451]. Оскільки ж людина – єдина з істот, хто усвідомлює свою смертність, «смерть постає для неї конститутивним моментом світогляду» [16:35].

З біологічної точки зору смерть – це загибель індивідуума як відокремленої живої системи, що супроводжується розкладанням білків та інших біополімерів, які є основними матеріальними субстратами життя; незворотне припинення всіх життєвих функцій організму (кровообігу, дихання, функцій центральної нервової системи) [14:235].

За медично-біологічною класифікацією, смерть буває природна (фізіологічна) й неприродна.

За соціально-юридичними обставинами її настання класифікується як ненасильницька (раптова, нагла) й насильницька (вбивство, самогубство, надзвичайна ситуація). Відтак самогубство розглядається як юридичне поняття, пов'язане з умислом, ступенем вини [14:213].

Головні персонажі досліджуваних нами п'єс кінчають життя самогубством: фізичним («Брехня», «Пригвождені») чи моральним («Закон»). Це рішення вони сприймають як єдино можливий вихід зі складної ситуації, яку, проте, самі ж і спровокували.

Причиною самогубств є особистісно-сімейний конфлікт: «перешкода до задоволення актуальної ситуаційної потреби» [7:154]. Для Наталі Павлівни («Брехня») – це втрата сімейного спокою через викриття брехні; для Родіона («Пригвождені») – неможливість через його хворобу утворити «союз рівних, творящих людей»; для Інни («Закон») – втрата дитини як надія на порятунок сімейного гаразду, запоруки існування справжньої сім'ї. Диференційним психологічним маркером поведінки персонажів стають особливості їх темпераменту, характеру, оскільки, на нашу думку, вони найвиразніше демонструють особливості перебігу пресуїциду («періоду від виникнення суїцидальних думок до спроб їх реалізації» [7:274]) та самого акту самогубства.

Суїцидогенний конфлікт, який провокує формування суїцидальних проявів, зокрема, у п'єсі «Пригвождені», виникає несподівано для головного персонажа Родіона, який збирається почати «хороше, потрібне діло», тобто одружитися з Калерією, переборовши ревності й сумніви за допомогою «пробного шлюбу», адептом якого є. Проте незабаром довідується від батьків про власну погану спадковість – вірогідність захворіти на шизофренію. Шукаючи підтвердження (або в глибині душі – спростування) цього, згадує сестер, Олімпіаду й Марію, відтворює деталі їх і власної поведінки, і, зрештою, усвідомлює, що він приречений.

Родіон, який за темпераментом меланхолік, дуже вразливий навіть до слабких подразників, а тому така новина глибоко вражає його психіку, що провокує емоційний сплеск, прокоментований ремаркою:

схоплюється і майже бігає по хаті [1:459].

Хоча персонаж намагається опанувати свої емоції, однак досягти рівноваги уже не вдається, натомість афект обертається апатією, безсиллям, безпорадністю, незахищеністю, що також засвідчують численні ремарки: безглуздий, розгублений вигляд, загальмованість рухів і дій,

жалібно, криво, страдницьки посміхається [1:461].

Відтак Родіон ніби «випадає» з реальності, абсолютно сконцентровує увагу на внутрішньому світі, перетворюється на спостерігача саморуйнування, адже мрії про щасливе подружнє життя з «перевіреною людиною» перекреслено однією страшною новиною. Тому й заспокійливі слова батькам насправді породжені прагненням заспокоїти самого себе.

Відповідно до свого меланхолійного темпераменту йому властиво приховувати від оточення свої почуття, проте «подібні переживання можуть спровокувати появу невротичних розладів» [8:90]. Наступні сцени засвідчують це: на самоті обдумуючи ситуацію, що склалася, Родіон виявляє неспокій, нервовість, у нього з'являються галюцинації. Останні стали для персонажа неспростовним доказом на користь хвороби, яка на цій стадії проявляється, як засвідчує спеціальна медична література, у «позитивних симптомах»: галюцинації, незвичайна поведінка, відсутність зв'язку у мисленні» [12:800].

Надалі невротичний стан прогресує: постійний, невмотивовано піднесений настрій, безпричинний штучний сміх, неконтрольовані рухи, запевнення оточуючих, що їх думки про його можливе самогубство хибні (стеження за Родіоном Антиповича). Поступово визріває думка про самогубство, бо не хоче повіритися по лікарнях і бути посміховиськом, а ще більше – викликати жалощі.

Непередбачуваним є суїцидогенний конфлікт у п'єсі «Брехня». Наталя Павлівна, вигадуючи теорію «щасливого шлюбу», побудованого на брехні, не задумувалася про неминучий трагічний кінець. Свої стосунки з оточуючими вона вже звикла будувати на брехні: одруження через жалощі з Андрієм Карповичем, щоб дати людськості нові цінності; любовний зв'язок із Антіном Михайловичем; психологічна гра з Іваном Стратоновичем, випадковим свідком розмови Наталі Павлівни з коханцем. Тепер він непомітно забирає їх любовні листи, починає шантажувати героїню розповіддю про все її чоловікові. Щоб виплутатися із ситуації, Наталя Павлівна звертається до перевіреного способу – брехні: демонструючи неабиякі акторські здібності, вона зізнається в коханні Івану Стратоновичу, причому заплуते його так, що той не в змозі розібратися, де правда, а де брехня.

Психологія поведінки Івана Стратоновича зумовлюється його садистськими схильностями, що виявляється, в тому числі, й зовні: він завжди суворий і похмурий (має прізвисько «Хмара»), як характеризує його Наталя Павлівна:

Такий завжди суровий, слова не почувеш від нього [1:171];

часто конфліктує з Антіном Михайловичем. Він ненавидить Наталю Павлівну через те, що кохає (парадокс), бажає відплати їй за нерозділене кохання: спочатку «поставити мат», пред'явивши вексель, потім описати майстерню Андрія Карповича, знищивши його морально любовними листами дружини. Його гасло:

Хай гинуть усі, але й ти підеш з нами! [1:170].

Він не вірить зізнанням Наталі Павлівни, доки та не пропонує як доказ власну смерть. І хоча Іван Стратонович спочатку ніби сприймає цю заяву як гру, жартома пропонуючи жінці зараз же кинутись із третього поверху або обіцяє дістати з лабораторії ціаністий калій, але насправді уже спланував сценарій майбутнього самогубства: ніби навмисне переплутати лаврово-вишневі краплі з отрутою. Так автор сполучає жарт і смерть, використовуючи оксюморон як адекватний засіб виявити суть центральних дійових осіб: брехня – щастя, шантаж – кохання. Однак швидко легкість гри обертається складністю рішень і дій.

У «Законі» конфлікт вибудовується як висхідна градація з поступового накопичення негативних емоцій і почуттів. Інна стверджує, що її родина «померла під операційним ножом» [1:547], бо вона не може повноцінно жити, якщо не відчує щастя материнства, відтак, щоб заповнити свій духовний світ, прагне працювати в оперетковій трупі. Письменник акцентує увагу на нецілісності ества героїні: розуміючи, що за суттю ідея сурогатного материнства абсурдна, бо на роль такої матері обирається людина, яка не здогадується про своє призначення, однак за будь-яку ціну прагне її (ідею) реалізувати. Інна показана в момент найбільшого психічного збудження: докори чоловіка, який у свій час на поліг на тому, щоб позбавити їх дитини заради можливості пожити для себе, а тепер демонстративно грається з чужими дітьми, переживання власного непевного становища, бо розуміє неповноцінність, несправжність бездітної родини, внутрішня боротьба, коли спостерігає, як поступово Панас закохується в Людмилу, відчайдушна спроба отруїти ту, від якої сподівалася вирішення власних проблем. Це своєрідні міні-кульмінації, які накопичуються аж до моменту відмови Людмили віддати дитину. Звідси – безпорадність, нестерпний душевний біль, що провокує появу суїцидних думок. Можна припустити, що, вигадуючи неймовірний план: отримати дитину, зачату її чоловіком і переписувачкою Людою, Інна підсвідомо обирає на роль маріонетки свого чоловіка Панаса, який і надалі завдає Інні моральних і психічних страждань:

А Інні, думаєте, не болить, що ви от з чужими дітьми граєтесь? що ви безплідною її зробили? [1:538].

Початок реалізації цього задуму розпочинає відлік поступового вмирання духовного світу героїні, яка заперечує аморальність свого вчинку, виправдовуючи це «чистою метою»:

Ніякої тут розпусти немає, в нас є наша велика, чиста ціль [1:564].

Ці запевнення (і в цьому також парадокс) можна віднести до пресуїцидальних, оскільки в них від початку за пафосним «ми», «наше» стоїть Іннине «я», її бажання, а швидше ідея-фікс, нереалізація якої може спричинити суїцид.

Після етапу особистісного усвідомлення суїцидогенного конфлікту суїцидальна поведінка Родіона («Пригвождені») та Наталі Павлівни («Брехня») свідчить про їх справжній, а не удаваний намір здійснити самогубство.

Підготовка до «істинного суїциду» є тривалою за часом: «суїцидент довго аналізує причини і можливі наслідки самогубства, розглядає різноманітні способи і оцінює їх ефективність і надійність, спланує сценарій суїцидальної дії» [19]. Підтвердженням цьому слугує і термінальна поведінка обох персонажів (за якої, зазвичай, «людина «упорядковує» своє життя: віддає борги, просить пробачення у ворогів і т.п.» [19]). У «Пригвождених» – це прощальний лист Родіона до Прокопенкової, попередження нареченого Ліми – Голубця про її хворобу, прохання батька підписати вексель сестрі Насті, який раніше був призначений для нього. У «Брехні» така поведінка головної героїні виявляється наприкінці п'єси: бажання зібрати усіх докупи, поцілунки, ніби прощання, прагнення зробити цю мить урочистою.

Лише наодинці з собою персонажі розкривають свій справжній психічний стан. Вночі Родіон неспокійний, розмовляє з привидами, кличе на допомогу маму, що, з одного боку, засвідчує прогресування хвороби, а з другого, – вкотре підтверджує суїцидальні наміри. Центральною деталлю подібних сцен є каламарчик з отрутою, який Родіон тримає у себе в столі під замком, дістаючи його лише вночі, щоб зміцнити свій намір. Наталя Павлівна стискає голову руками, іноді вибухає неконтрольованим гнівом на Івана Стратоновича, що видно з ремарок, зрештою, її хворобливий стан, бліде обличчя помічають й інші персонажі.

У подвійному емоційному стані від початку експерименту перебуває й Інна («Закон»): як видно з ремарок, вона сміється і жартує з приводу підозр Тами щодо стосунків Панаса і Люди. Проте насправді це штучні емоції, про що свідчить репліка Круглика:

Цікаве явище: от уста ваші сміються, а в очах видно біль [1:561].

Те, що це удавана веселість, підкреслено й ремарками: вона постійно відчуває тривогу, неспокій, слідує за Панасом із Людою; залишаючись наодинці, «тісно стулює уста», «сідає на канапу з болючою посмішкою» [1:555]. І все ж «примушує» Панаса зробити задумане нею. Цей учинок також демонструє сильні, вольові риси характеру героїні, оскільки вона могла й відмовитися від задуманого, в цьому її підтримував і чоловік, не постраждала б і невинна людина, Люда. Проте Інна «переступає через себе», одержима манією.

Нервово напруження не спадає і коли Люда вже чекає на дитину. І хоча зовні це та ж веселість, награність, її все одно помічають оточуючі, наприклад, Марія Андріївна, яка не знає справжньої причини, зауважує:

Марніє, а сміється. Ох, боюсь я, боюсь! І їх загубить, і себе. І всіх [1:569].

Виявилося, що пережити зраду складно, навіть якщо вона спровокована власноруч.

«Каталізаторами» суїцидальних дій стають другорядні персонажі. У «Брехні» – це Іван Стратонович, який приходить із пляшечкою отрути в руці. Коли ж Наталя Павлівна пересилює свій жах і намагається удавати, що все гаразд, навіть просить усіх співати, Іван Стратонович удруге нагадує про її обіцянку, пропонуючи заспівати «Як умру, то поховайте».

Таку ж роль відіграє і зізнання Андрія Карповича у тому, що для нього «краще смерть, ніж обман».

У «Пригвождених» – це прихід до Родіона Калерії, її слова про кохання, одруження не «через жалощі», спроба «одвоювати» його; але вона розділила намір і рішення: слова, що Родіон «саме той», з яким вона хоче прожити своє життя, убивають надії «як-небудь, але жить» [1:470].

Можемо припустити, що головні персонажі названих п'єс ще плекають надії на те, що можна обійтися й без самогубства. Так, сангвініка Наталю Павлівну характеризує «високий опір труднощам», вона може проявити «реакцію лева»: боротися за нормалізацію обстановки [8:88], крім того, у сім'ї вона виконує чоловічу роль – забезпечувача.

Для Родіона «рятівним колом» стає відмова від Калерії, оскільки він вирішує, що та його не кохає.

Марні надії на щасливий фінал плекає й Інна («Закон»), навіть виганяючи свою власну матір, яка вважає те, що відбувається в домі, проявом Інниного божевілля.

Ці своєрідні передкульмінаційні міні-ретардації демонструють такий тип суїцидальної поведінки, як «суїцид з вираженим амбівалентним ставленням до смерті: суб'єкт обирає самогубство, хоча й зберігає надію на інший спосіб реагування» [13:15].

Проте інші передкульмінаційні моменти в усіх п'єсах свідчать про неминучий трагічний фінал.

Після приходу Калерії у Родіона вмирає остання надія «як-небудь, але жить». Емоційна напруга тут і найвища, і враз спала, оскільки відбувається остаточне розмежування сторін і було прийнято рішення. Відомо, що людина найбільше нервує, доки не обере для себе лінію поведінки, після чого приходить заспокоєння. Для Родіона це рішення – убити себе, адже він не може бути «дегенератом», «падлюкою» і у них не вийде «союзу рівних, творящих, будуючих свою любов» [1:470], як того вимагала вигадана ним теорія «щасливого шлюбу». Порівняймо з психологічним портретом суїцидента. Для нього характерна низька самооцінка, потреба в самореалізації; це сенситивна, емпатична людина зі зниженою властивістю терпіти біль, високою тривожністю, песиміст зі схильністю до самозвинувачення, звуженого мислення, уникнення вирішення проблем [13:90].

Психічний стан Родіона має хвилеподібну динаміку: від поступового накопичення негативних емоцій, зрештою, нервового зриву до відчуття заспокоєння, апатії, що засвідчують репліки персонажа, які він промовляє то тихо, унапівголоса, то зриваючись на крик; та ремарки, які супроводжують репліки (тихо – сказано, сміється – хапає за руку Прокопенкову – кричить – «зразу опадає, немов очутившись від власного крику» [1:472]). Квінтесенцією самохарактеристик є наступна:

Я ніби трісочка на хвилях. То зносить угору, на самий гребінь, і все блискає в душі, кричать від радості хочеться. То шпурляє тут же вниз, в сіру ковбаню [1:473].

Наталі Павлівні дає зрозуміти зізнання Андрія Карповича, що її кінець стає невідворотним. Поступово в ній згасають усі емоції, вона втрачає волю, занурюється в апатичний стан, на що

письменник вказує ремарками: «стоїть непорушно й задумливо на місці, потім стріпується, глибоко зітхає...» [1:186], дивиться на пляшечку з отрутою.

Проте не витримує і психіка самого Івана Стратоновича, який вирішує віддати вексель, листи Наталі Павлівні й «скінчити комедію». Але добре знаючи натуру Івана Стратоновича, Наталя Павлівна розуміє, що

я завжди в твоїх руках і без листів [1:187].

Безпосередньо перед здійсненням суїциду емоційний стан різних за темпераментом людей є однаковим – афект, спричинений поступовим накопиченням негативних емоцій і який характеризується «дезорганізацією поведінки і порушенням перебігу психічних процесів» [12:129]. У драмі «Пригвождені» психічний стан Родіона пояснюється ремарками, які вказують на внутрішній стан персонажа (від заспокоєння до збудження, спалаху гніву), портретними деталями («лице здригається з мукою, одчаєм»); порушенням свідомого контролю над вибором тієї чи іншої дії («помалу підводить голову і вмиє зо всієї сили б'є себе рукою по лицю» [1:476]). Це зрештою вивершується несвідомим емоційним вибухом, коли Родіон уже не контролює свої дії, зосереджуючися лише на одній нав'язливій ідеї – вбити себе, що він і робить, випиваючи отруту й бурмочучи: «Ні-ні-ні...». Це прочитується нами як гіпноізуюче нагадування собі, бо ні в якому разі він не хоче бути «дегенератом», а отже, – до кінця залишається вірним своїй теорії, ставши, по суті, її заручником.

У п'єсі «Закон» повідомлення про те, що Люда не в змозі відмовитися від материнства, для Інни означає одне:

Свою любов, гордість, честь топтала, бруднила, ганьбила свою матір, понижувала [1:587],

тому тепер спрацьовує «захисна реакція»:

Вона відбирає в нас життя. Ми маємо боротись [1:589],

Я вб'ю її! Я горло їй переріжу [1:588].

Навіть бачачи, як Тама підливає смертельні краплі в каву, призначену для Люди, не перешкоджає цьому, навпаки, почувається нетерпляче, напружено. Але вражена зворотною емоційною реакцією Люди, коли та цілує їй руки і просить пробачення, випускає з рук каву. Тепер Інна духовно мертва, «застигає, сидить непорушно» [1:595]. Афективний вибух люті перед її від'їздом із Кругликом є швидше проявом безпорадності і може кваліфікуватися як фрустрація психологічних проблем, отже, і сам від'їзд є лише спробою втечі, «егресією» («навмисне прагнення уникнути місця, де людина пережила нещастя» [13:273]). Таку поведінку героїні ми називаємо суїцидальною, і, ймовірно, вона завершиться актом самогубства (фізичної смерті), бо духовна вже відбулася.

Наталя Павлівна («Брехня») з великим внутрішнім хвилюванням дізнається, що мотор здано, а її місія – «дати людськості нові цінності» – виконана, отже, «тепер кінець» [1:189]. Цей «вирок» «вдаряє їй у голову», провокує істеріку: вона жартує, хоче співати, випається шампанським. Така атмосфера нездорової радості передається оточуючим (з ремарок: «рухи робляться нервові, одчаяні, веселі» [1:201]). Героїня вже не контролює свої вчинки, виголошуючи думки, які заповнили її підсвідомість: закликає випити «за все, що дає радість»:

брехня, правда, любов, ненависть, хвороба... і навіть смерть [1:203].

Потім заспокоюється, «твердо й рівно йде в кімнату» [1:206], випиває отруту. Але і в стані агонії хвилюється за Андрія Карповича, притуляючи до його скронь мокрий рушник, нагадує Тосю про його обіцянку мовчати, а за декілька секунд дає і «доказ» Івану Стратоновичу.

За класифікацією В. Тихоненка і В. Полдингера психологічний смисл суїциду головних персонажів можна кваліфікувати як: у «Пригвождених» – «протест» (реакція проти певної ситуації) або – «уникнення страждань» [13:277], бо все своє шлюбне життя Родіон буде страждати, знаючи, що він – дегенерат; у драмі «Закон» – «відмова» (бажання померти) [13:277], оскільки, хоча й фізичної смерті немає, але питання залишається відкритим: чи зможе Інна надалі повноцінно жити, будучи духовно уже мертвою. Самогубство Наталі Павлівни є «псевдожертвоністю», оскільки її «жертва» від початку була непотрібною, як і та брехня, за допомогою якої хотіла усім «дати радість». Псевдожертвоність викриває Антін Михайлович:

Та, розуміється, які тут жертви! Одні жалкі слова! [1:161–162].

Сміється з «жертви» героїні й Іван Стратонович:

Смерті повірю. Даю слово, що буду жаліть Андрія так, як ви... Хе! А ви святиною будете в моїй душі. І в Андріївій... Ха-ха-ха!.. [1:175].

Тому психологічний смисл самогубства героїні прочитується нами як «самопокарання» (як винуватця конфлікту) [13:277].

Отже, персонажі досліджуваних п'єс стають заручниками власних ідей, для них, як з'ясовується, – краще смерть, ніж визнання того, що їхні теорії – фікція, адже реальне життя не можна повністю спланувати самому, тим більше будуючи його на аморальних засадах – на все є воля Бога.

Такий напрям вивчення п'єс В. Винниченка вважаємо перспективним, бо він уможливило заглиблення у маловивчені сфери людського «я» – психопатологічні, без аналізу яких характери персонажів не будуть прочитані до кінця.

Література

1. Винниченко В. К. Вибрані п'єси / В. К. Винниченко ; [ред. Жулинський М. Г.]. — К. : Мистецтво, 1991. — 604 с.
2. Гуменюк В. І. Сила краси : Проблеми поетики драматургії В. Винниченка : [монографія] / В. І. Гуменюк. — Сімферополь, 2001. — 340 с.
3. Кириленко Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості : [навч. посібн. для вузів] / Таїса Сергіївна Кириленко. — К. : Либідь, 2005. — 254 с.
4. Ковалик М. Це болюче «жіноче питання». Модерна жінка в драматургії Л. Українки та В. Винниченка / М. Ковалик // Укр. мова та літ. в сер. школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах. — 2007. — № 2. — С. 122—129.
5. Ковальчук О. Шукаючи новий етичний закон (драма В. Винниченка «Брехня») / О. Ковальчук // Дивослово. — 2007. — № 12. — С. 51—58.
6. Колесов Д. В. Поведение : физиология, психология, этика : [учеб. пос.] / Д. В. Колесов. — М. : Изд. Моск. психолого-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во ИПО «МОДЭК», 2006. — 696 с. — (Библиотека психолога).
7. Конончук Н. В. О психологическом смысле суицидов / Конончук Н. В. // Психология экстремальных ситуаций : (Хрестоматия) / Конончук Н. В. — Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. — С. 277—290. — (Библиотека практической психологии).
8. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості : [навч. посібн. для вузів] / Наталія Вікторівна Ліфарєва ; Дніпропетр. ун-т економіки та права. — К. : Н. Літ., 2003. — 240 с.
9. Медицинская и судебная психология. Курс лекцій : [учеб. пос.] / под ред. Т. Б. Дмитриевой, Ф. С. Сауфанова. — [2-е изд.]. — М. : Генезис, 2005. — 606 с.
10. Мороз Л. З. Драматургія В. Винниченка : ідейно-мистецьке експериментаторство на тлі «нової драми» кінця ХІХ — початку ХХ століття : автореф...д-ра філол. наук. — К. : Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка, 1997. — 30 с.
11. Панченко В. Творчість В. Винниченка 1902—1920 р. р. та художні течії початку ХХ століття / В. Панченко // Слово і час. — 2000. — № 7. — С. 9—17.
12. Психология. Полный энциклопедический справочник / [сост. и общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко]. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. — 896 с.
13. Психологія суїциду : [посібн.] / за ред. В. П. Москальця. — К. : Академвидав, 2004. — 288 с. — (Альма-матер).
14. Судова медицина (у схемах, таблицях і рисунках) : [навч. посібн.] / [заг. ред. А. С. Лісового, П. Л. Голубовича]. — К. : Атіка, 2007. — 412 с.
15. Суїцидологія : Прошлое и настоящее : Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах / сост. А. Н. Моховиков. — М. : Когито-Центр, 2001. — 569 с.
16. Философская энциклопедия / [гл. ред. Ф. В. Константинов]. — Сигнальные системы-яшты. Т. 5. — М. : Сов. энцикл., 1970. — 312 с.
17. Философский словарь / [ред. И. Т. Фролова]. — [5-е изд.]. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
18. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемчученко та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 564 с.
19. <http://psi.webzone.ru>